

УДК 811.

Василь Німчук (м. Київ)

Ю. ШЕВЕЛЬОВ І ПРОБЛЕМИ НАШОГО ПРАВОПИСУ (до 100-річчя від дня народження Ю. Шевельова)

У статті йдеться про проблеми сучасного правопису й “навкіл правописну” історію а також значення праць Ю. Шевельова у становленні наукового підходу до проблем української орфографії. Наголошено на необхідності відновлення роботи Правописної комісії при Кабінеті міністрів України.

Ключові слова: Ю. Шевельов, український правопис.

Торік наукова громадськість країни відзначила 100-річчя від дня народження видатного діяча вітчизняної культури, лінгвіста зі світовим ім'ям Ю.В. Шевельова. Непоміченими залишилися дві важливі дати в історії української літературної мови, на які варто було звернути увагу: 2008-го р. минуло 80 років відтоді (6. IX. 1928 р.), як народний комісар освіти М. Скрипник підписав, зробивши його чинним і загальнообов'язковим, „Український правопис”, котрий опрацювали визначні мовознавці, і 75 років від того часу (5. IX. 1933 р.), коли народний комісар освіти В. Затонський підписав кардинально перекраєний „Український правопис” тому, що ніби „Правописна комісія на чолі з М. Скрипником провела націоналістичну лінію в побудові, в літературному оформленні правопису”.

2009-го р. настануть ще два не менш важливі ювілеї: 8.VI.1994 р. Уряд України своєю постановою затвердив склад Української національної правописної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (їй виповниться 15 років). У серпні 2009-го р. виповниться 10 років „проектові найновішої редакції „Українського правопису”, створеного під нашим керівництвом.

А ось 17. XII. 2009 буде п'ять років відтоді, як Українська національна правописна комісія останній раз збиралася.

Ю. Шевельов був учасником, сучасником деяких подій, пов'язаних з українською орфографією. Про „Український правопис” 1928 і 1933 рр. писав лише як дослідник історико-мовного процесу в Україні періоду тоталітаризму. Він сказав своє вагоме слово й про наші правописні проблеми кінця ХХ–ХХІ ст.

Перша його праця на тему орфографії — **„Головні правила українського правопису”** (61 с.) — вийшла 1946 р. (без місця, видавництво „Прометей”).

Наступна праця про орфографію — **„Принципи сучасного українського письма”** — надрукована в 1949-му р. [4: 364] в „Енциклопедії українознавства”. Вона невелика, але важлива тим, що Ю. Шевельов чи не перший із українців у дусі нового європейського мовознавства заявив: „В основу українського письма покладено фонематичний принцип, себто засаду, що одна літера відповідає одному звукові мови (фонемі). Проте від цього є відхилення... [Там само]. Про це ми говоримо тому, що в нас донедавна ходила хибна думка (та в когось і досі тримається), що український правопис ґрунтується на фонетичному принципі.

Ю. Шевельов був ще молодою людиною, але сучасником дискусій навколо проблем орфографії в кінці 20-х — на поч. 30-х рр. ХХ ст. Уже поважним і знаним фахівцем він писав про них у великій монографії про українську мову в першій половині двадцятого століття. Через 60 літ про правопис 1928(29) р. Ю. Шевельов говорив безсторонньо, але з глибоким знанням справи, суспільного та психологічного клімату доби наступу на все українське. Ю. Шевельов стисло, але виразно зазначав: “З дискусії про те чи те орфографічне правило проступали дві відмінні культурні традиції, дві лінгвістичні школи. Поєднання їх у правописно-мовній компромісовій нормі не задовольняло ні одну, ні другу. Що гірше, нова норма не відповідала жадній традиції, жадній школі і запроваджувала деякі форми вимови й правопису, що ніде не вживалися...”

Таким чином, з кількома винятками, *всі* чужі слова на центрально-східних українських землях мали **л** чи **ль**, як у російській мові, а російське **g** послідовно передалося через **г**; на Західній Україні всі чужі слова мали **ль** та **г** (для західного **g**). Вишукування інших джерел може задовольнити почуття власної гідності українців, але з історичного погляду воно безпредметове...

Не знати, чи такий експеримент вдався б у незалежній державі; з впевненістю можна твердити, що при двомовній інтелігенції і невисокому рівні освіти серед решти суспільних прошарків, коли частина мовців щойно проходила українізацію, — шанси на його успіх були невеликі. ...Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі” [2: 160–161].

Хоч Ю. Шевельов і критикував окремі вади „Українського правопису” 1928-го р. (1929 р.), проте дотримувався його правил і вважав, що він „може бути змінений тільки у вільній українській державі” [1: 4].

Ще стисліше, але не менш влучно, Ю. Шевельов сказав про „Український правопис” 1933-го р.: „Як каже Хвиля... у старий правопис внесено 126 поправок, багато з них суттєвих, а розділ про чужі слова переписано в цілості. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської мови. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з **-и** на **-і** (*радості, солі*). Такі форми зустрічаються переважно у південно-східних діалектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови. В деяких випадках запроваджено форми, яких нема в жадному більшому діалекті (напр., *імені* в родовому однини замість *імени* як було)...

Правопис іншомовних слів майже повністю змінено на російський. Літеру **г** усунено цілком, так що, скажімо, Goethe перетворилося на Гете. Правило, коли писати **л** чи **ль**, скопійовано з російського з усіма непослідовностями, зумовленими історичними впливами (Ісландія, але Фінляндія)... На центрально-східній Україні позичені слова потрапляли до мови переважно в їхній російській формі, отже для мовців тієї — більшої — частини країни це була бажана інновація (чи радше повернення до старої практики). Але західних українців, що здебільша засвоювали чужі слова в польській формі, це означало цілковите відкинення їхньої мовної традиції. На радянській Україні в ті роки розпалювано ворожнечу до всього галицького” [2: 195].

Правописних проблем Ю. Шевельов не міг не торкнутися у відомій нині (але до т.з. „перебудови” незнаний у нас розгорнутій праці „Українська мова в себе дома сьогодні і завтра”, надрукованій у журналі „Сучасність” у 1986 р., у частині, названій „Так нас навчали правильних проізношень”, що була відповіддю на цькування його та інших українських лінгвістів, котрі перебували на еміграції, в журналі „Мовознавство” Інституту мовознавства ім.О. Потебні АН УРСР та брошурі, яка вийшла під псевдонімом М.М. Тарасюк.

Ю. Шевельов, зокрема, переконливо спростовує доводи проти вживання букви **г** і обґрунтовує необхідність збереження цієї літери для відбиття фонемної структури української мови: „Інші аргументи Русанівського в справі **г** — мала частота вживання й наявність дублетів типу господар — господар теж не витримують критики. Єдине, що тут важить, це те, що **г** — фонема, фонематичний принцип лежить в основі українського письма — певні відхилення морфофонетичного й історичного характеру до проблеми **г** не стосуються. Якби була навіть одна пара слів, де **г** має розрізнявальну роль — скажімо *грати* — *гра-ти*, *гніт* — *гніт* — цього вистачало б для визнання **г** за фонему, і фонемний характер **г** змушений визнати і Русанівський. Інші слов'янські мови теж мають фонему низької частоти **г** з дублетами..., але ніхто й на думці не має ці літери з абетки тих мов усувати. Звичайно, замов-

чувана суть дискусії про **г** зовсім не в низькій частоті й дублетах, а в тому, про що Русанівський не згадує, — що **г** нема в російській абетці. Постишев, кому належить заслуга викинення **г**, був одвертіший щодо цього” [6: 250-251].

Тут автор торкнувся дуже актуальної й нині теми — втручання соціолінгвістичних факторів, яке веде до втрати власної шкали вартостей, і переключення на систему вартостей другої і фактично панивної мови. Одним із яскравих прикладів цього автор вважав сприймання відмінювання іменників середнього роду на **-о** іншомовного походження. З глибоким знанням справи Ю. Шевельов писав: Яскравий приклад з морфології — трактування відмінювання іменників середнього роду, що закінчуються на **-о**. До 1933 р. чужі слова на **-о** типу *кіно, бюро, ситро* нормально відмінювалися, так само, як власні слова типу *вікно, ребро*, як вони відмінюються в розмовній мові. Такі чужі слова відмінюються і в російській мові, але тільки позалітературній, тоді як у літературній мові такі відмінкові форми вважаються за вульгарні, погляд, що йде, либонь, ще з тих часів, коли російські вищі класи вживали французької мови в щоденному побуті. Така оцінка закорінена в російській мовній свідомості глибоко, плекана школою й літературою. Тепер її перенесено на українську мову, і всі позначки показують, що вона прищепилася цілком широко серед українських освічених кіл, що вони справді відчувають, що форми, наприклад, родового відмінка *кіна, бюра, ситра* — вульгарні й неприпустимі в мові освіченої людини. Тим часом нічого посутньо вульгарного в них нема. Форми типу *biura* нормальні в польській мові, чехи кажуть у родовому відмінку *byra*, по-своєму відмінюються такі слова і в сербо-хорватській літературній мові — *bіроа* тощо. Тут, отже, до української мови застосовано специфічну шкалу вартостей російської мови й повірено в її універсальність, якої справді нема [6: 272].

Мимохідь справ орфографії Ю. Шевельов торкнувся у праці „У довгій черзі: проблеми реабілітації”. Зокрема він зазначив: „Порушу ще питання правопису, хоч свідомий того, що це означає відчинити скриньку Пандори... Але я не робитиму пропозицій щодо змін правопису, обмежуючись проблемою історизму в регулюванні орфографії. Усі наші правописи, починаючи щонайменше від 1917 року, виявилися нежиттєздатними, бо не виходили з розуміння чи хоч бажання розуміти процеси, що відбувалися й відбуваються в мові...”

Усі правописи, починаючи від 1933 року, відкинули цю настанову, але так само ігнорували живомовні процеси, намагаючись тепер за всяку ціну наблизити українську мову до російської. Пізніше додано до цього засаду спрощення, щоб не обтяжувати бідні школярські голівки, а насправді часом краючи мову по живому м'ясу. Знову панували які завгодно, але не внутрішньоісторичні критерії. Назви, географічні чи особові, що прийшли з християнством, природно, пройшли ту ж еволюцію, яка відбувалася в українській мові. Приміром, відбув-

ся в них перехід „і” в „и”. Так постали форми *Єгипет, Єрусалим*. Але заради якого „спрощення” порушено послідовність, наприклад у словах *Сирія, Вифлеєм*, що їх завернено до написання з „і”? Так само географічні назви суміжних земель підлягали українським фонетичним змінам, але — з чемності до сусідів? — українізовані їх форми влягли прямій забороні, і не сміємо говорити про *Люблин, Вороніж, Білгород, Дін...* А от поляків зречення Львова зовсім не примусило заборонити їхню стару форму *Lwów*. Історично правильні написання аж ніяк не ведуть до територіальних претензій або, не дай Господи, імперіалістичних замахів на чужі території. З того, що скажемо Париж, а не Парі, не впливає, що хочемо анексувати Париж” [3: 20].

Але автор підкреслює, що було б абсурдним викидати з мови те, що спільне з російською, хоч потрібна реабілітація несправедливо усуненого [3: 19].

Та найактивніше над українською орфографією Ю. Шевельов почав працювати після створення Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України 15.VI.1994 року і затвердження її персонального складу, до якого ввійшов і наш видатний ювіляр. Він був її членом до 19.11.2002 року, коли вийшла постановка КМ України №198, якою затверджено новий склад Комісії. Акад. Ю. Шевельова та інших іноземних учених у ній не було. Думаю, що про це він знав, бо пішов у небесні засвіти 12.IV.2002 році.

Чи не на першому засіданні новоствореної Української національної комісії з питань правопису при КМ України виступив Ю. Шевельов із доповіддю [5: 68], яку аудиторія слухала завмерши: виступав патріарх вітчизняного мовознавства, визнаний у світі лінгвіст (з не багатьох таких людей у наші часи). Відразу після виголошення доповідь стала класикою української лінгвістики в галузі правописознавства (орфографістики), теорії так званого прескриптивного мовознавства. Виступ Ю. Шевельова як статтю кілька разів передруковано в різних журналах (що тепер трапляється вкрай рідко). Це роздуми мудрої людини-лінгвіста, що створив класичні праці з українського і слов'янського мовознавства.

На самому початку Ю. Шевельов зауважив: „Обізнаність пересічного українського інтелігента в справах мовознавства мала і чим вона менша, тим палкіші дискусії в справах правопису. Здебільшого, це виступи в обороні того, до чого дана особа звикла і що їй до вподоби”. Розглянувши побіжно історію українського правопису за останні 150 років, акад. Ю. Шевельов підкреслив, що українська орфографія еволюціювала від стихійності через певну міру демократичності до урядового наказу. У різні часи застосовувано різні критерії (чи їх комбінацію), але не ставлено питання про міру доцільності певного критерія або поєднання його з іншими в тій чи іншій пропорції. Ось ці принципи:

- 1.”Бо так ми говоримо”.
- 2.”Критерій національної єдності”.
- 3.”Взорування на російській мові й правописі”.

Але критерій 1 не захищений від “суб’єктивності”, критерій 2 втратив своє значення внаслідок успішного мовного „перевиховання Галичини” (починаючи від 1939 – 1945 рр.), а критерія 3 важко дотримуватися одверто від часу проголошення незалежності України” [5: 72].

Автор пропонує взяти до уваги ще два „призабуті або занедбані” критерії, а саме:

1. „Збереження (обережне консервування) підсистем мови, таких як фонологічна, морфологічна, синтаксична тощо”, взятих у їхній динаміці” [5: 72–74].

2. „Увага до історичної традиції” [5: 74].

Про нині чинні норми Ю. Шевельов у підсумку сказав: „УП '93 – латанина із слідами праці багатьох упорядників, часом взаємозаперечними, не цілість, а конгломерат, позбавлений єдності й систематичності... Саме рівновага запропонованих принципів, зокрема двох останніх, зможе витворити і втримати життєдайність і прийнятність УП '95” [5: 74, 75].

Коли група лінгвістів – членів Національної комісії з питань правопису – у 1999-му р. опрацьовувала проект орфографічних змін, крім власних міркувань, було враховано думки акад. Ю. Шевельова. Під час обговорення проекту 1999-го р. Ю. Шевельов прихильно поставився до наших пропозицій. В останньому в житті інтерв’ю, опублікованому в газеті „Свобода” 1 лютого 2002 року на питання: „Мовознавство – центральне місце вашої наукової кар’єри. Який правопис української мови, до формування якого ви також доклали чимало зусиль, найбільш прийнятний сьогодні?” акад. Ю. Шевельов відповів: „Сучасний правопис під редакцією Василя Німчука. Він не ідеальний, але це найкращий варіант з усіх запропонованих” [7: 9].

Про правописні митарства і долю проекту „Українського правопису 1999 р. лінгвісти добре знають. Хотіли б лише згадати про події п’ятирічної давності й про правописну справу нині.

Лише в травні 2003 р. (через чотири роки після обговорення з 1999 р. проекту нової редакції „Українського правопису”) під керівництвом акад. В.М. Русанівського вироблено „альтернативний” проект, але він фактично не містив жодних змін у чинній нині орфографії. Цей проект обговорювано й узято за основу на засіданні Правописної комісії 19.12.2003 р. Ухвалено: 1. Писати букву **г** в українських засвоєних загальних назвах та онімах згідно з вимовою: *дзига, Гонта, Горонда*. Але це правило нині чинне й без проекту 2003 р. 2. Писати слово **пів** завжди окремо від сусідніх слів, коли воно має семантику „половина”: *пів години, пів яблука, пів Києва*. Правило взято з проекту 1999-го р. 3. У запозичених загальних назвах писати лише **г** незалежно від того **h** чи **g** вимовляються у мові-джерелі: *гербарій, гол*. Та це правило чинне з 1933-го р. 4. У загальних назвах іншомовного походження подвоєння приголосних звичайно не передаємо: *тона, нето, бруто*, але *ванна, вілла* та ін. Перші три написання – з проекту 1999-го р. 5. Поширити „правило дев’ятки” на правопис ін-

шомовних власних назв: *Аристотель, Един, Занзибар, Сиракузи*. Це запропоновано в проекті 1999-го р. 6. Не писати зайвої букви *й* у словах *параноя, секвоя, феєрверк, фое* та ін. Але лексеми *параноя, секвоя, феєрверк* були, і *є* в чинному правописі. З проекту 1999-го р. взято *фое*. Кворуму на засіданні не було, тому й ці рішення Комісії є нелігітимними. Мабуть, через це ніхто організовано не наважився ввести в дію зазначені нечисленні зміни.

Питання про нову редакцію „Українського правопису” залишається відкритим. Ми мали намір виступити про це в ЗМІ, але утрималися, бо побоювалися, що перед виборами Президента України реакційні кола знову зчинять галас на шкоду справі.

Уважаємо, що Національній комісії з питань українського правопису треба повернути первісний (1994 р.) статус, відновити її первісний склад, вивівши з нього справді „мертві душі”. Украй необхідно скликати її пленум або II Всеукраїнську правописну конференцію (перша відбулася в Харкові понад 75 літ тому — у 1927 р.) і ще раз обміркувати запропоновані зміни в орфографії *й*, нарешті, ухвалити нову редакцію „Українського правопису”. Правописна комісія фактично припинила роботу. Один її співголова — В.Г.Кремінь — уже давно не є міністром освіти, а інший — М.Ф.Курас — помер. Насамперед необхідно, щоб КМ України затвердив нового голову чи нових співголів та заступників голів Правописної комісії.

1. *Вірний М.* Він пам'ятник створив собі всевітнього визнання (17 грудня 1908 — 12 квітня 2002) // *Рідна школа*. — 2002 (травень). — Рік XXXIX. — 4.2. (132). — С. 3–6.
2. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941). Тан і статус. — Б.м. — „Сучасність”. — 1987. — 295 с. (англійською мовою з'явилася 1989 р.).
3. *Шевельов Ю.* У довгій черзі: проблеми реабілітації / Вісник Міжнародної асоціації українців. — 1991. — №2. — С. 12–23.
4. *Шерех Ю.* Принципи сучасного українського письма і правопису // *Енциклопедія українознавства*. — К., 1994. — С. 364–366.
5. *Шевельов Ю.* Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // *Український правопис: так і ні. Обговорення нової редакції „Українського правопису*. — К., 1997. — С. 68–76.
6. *Шевельов Ю.* Так нас навчали правильних проізоношень // *Шерех Ю.* Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 236–280.
7. *Шевельов Ю.* Я ніколи нікого не зрадив // *Газ. Свобода*. — 2002. — №5. — 1 лютого (п'ятниця).

Vasyl' Nimchuk

JU. SHEVELIOV AND THE PROBLEMS OF OUR ORTHOGRAPHY
(on the 100th anniversary of the Ju. Sheveliov's birthday)

Keywords: Ju. Sheveliov, Ukrainian orthography